

NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK QARASHLAR

Tuxtayeva Mehriyo Shavkatovna

*Nizomiy nomidagi toshkent davlat pedagogika universitetining "Umumiy
tilshunoslik" kafedrasida o'qituvchisi*

Tasbolatova Yeliza Yesey qizi

*Nizomiy nomidagi toshkent davlat pedagogika universiteti Tillar fakulteti o'zga
tillar guruhida rus tili 1-kurs 103- RN talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqiy madaniyat, nutq madaniyatini shakllantirish borasida olimlarning pedagogik qarashlari tahlil etilgan bo'lib, nutq madaniyatini shakllantirishning zamonaviy usul va yechimlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: nutq madaniyati, pedagog, fikr, ilmiy asos, o'quvchi.

Nutq madaniyatini shakllantirish nutqning ta'sirchanligi, uning sofligi, aniqligi bilan belgilanadi. Nutq madaniyati adabiy til me'yorlariga amal qiliniadigan til hodisasi hisoblanadi. Nutqiy madaniyat borasida olimlar bir qancha muhokamalar olib borishgan.

Nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisa til hodisasi hisoblanib, ammo mavjud til faktlari, ilmiy-amaliy tasavvurlar, aniq nutqiy jarayon ko'rinishlari va talablari bilan aloqadordir. Mana shunga ko'ra nutq madaniyati:

- tildagi mavjud til hodisasi nomi;
- nutq madaniyati talablariga javob beruvchi aniq nutqiy jarayonning, ya'ni aniq nutqiy ko'rinishning nomi;
- madaniy nutq va u haqida kishilar ongida mavjud bo'lgan aniq normatik tasavvurlarning nomi;
- tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot ob'yekti bo'lgan nutq madaniyati va u haqida mavjud ilmiy tasavvurlarning, muammoning nomi;
- nutq madaniyati muammosini tadqiq qilish bilan shug'ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi tarzida talqin qilish mumkin¹

Nutq madaniyati ijtimoiy hodisa bo'lib, u jamiyat, fan va texnika, madaniy va adabiy hayot rivoji bilan chambarchas bog'lik holda taraqqiy etadi. Jamiyat

¹Hamidov A. O'qituvchi nutqi madaniyati. Termiz-2013.

a'zolarining madaniy saviyasi ortgan sari nutqi ham jilolanib, sayqallashib, nutq madaniyati qoidalari va me'yorlariga muvofiq holda takomillashib boradi. Nutq madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida adabiyot, san'at, radio, televideniye va davriy matbuotning alohida o'rni bor. Ayniqsa, adabiy tilni me'yorlashtirish va nutq madaniyati nazariyasini rivojlantirishda leksikografiya, xususan, izohli, imlo, talaffuz, o'quv va boshqa maxsus lug'atlar muhim ahamiyatga ega. Madaniyatning keng tushunchasi, shubhasiz, aloqa madaniyati, nutq xulq-atvori madaniyati deb nomlanadigan narsani o'z ichiga oladi. Unga egalik qilish uchun nutq odob-axloqining mohiyatini tushunish muhimdir. XV asrdayoq o'zbek adabiy tilining nutq madaniyati va uning o'ziga xos me'yorlari bo'lgan. Alisher Navoiy o'zining butun hayotiy va ijodiy faoliyati bilan o'z davri nutq madaniyatiga, nutq odobiga mislsiz hissa qo'shgan bo'lsa, keyingi davrda yashagan Bobur, Muhammad Solih, Gulxaniy, Nodira, Ogahiy, Furqat, Muqimiy va boshqa shoirlarning asarlari tilida ham o'sha davr tili va nutq madaniyati ma'lum darajada aks etgan.

Nutqiy madaniyat haqida professor E. Begmatov quyidagicha ta'rif bergan: "Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bolishi, insoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog'liqdir. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum lahja yoki shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta'sirchanligiga, nutqiy san'atga qarab belgilanadi". Nutq madaniyati nutqning aniqligi, nutqning to'g'riligi, nutqning izchilligi, nutqning ekspressivligi, nutqning boyligi, nutqning sofligi bilan xarakterlanadi.

Nutq madaniyatidagi bosh masala, aytib o'tilganiday, tildan maqsadga muvofiq foydalanishdir, demak, tilni qo'llashning real ijtimoiy jarayonlarini tahlil qilish bu sohaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Bu o'rinda nutq madaniyatining sotsiologiya bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqadorligi aniq ko'rinadi. R.A.Budagov shunday yozadi: "Til madaniya-ti — bu nafaqat filologik, balki sotsiologik muammo hamdir: u bugungi dunyodagi kommunikatsiyaning benihoya xilma-xil ko'rinishlari bilan bevosita yoki bilvosita bog'likdir". Tilning ijtimoiy mohiyati, uning jamiyat hayotidagi o'rni, inson nutqiy faoliyatining o'ziga xosliklarini o'rgangan ba'zi tadqiqotchilar bu muammolar sotsiologiyaga daxldor degan fikrga ham kelganlar. Masalan, ingliz olimi B.Malinovskiy o'zining "Zamonaviy lingvistika dilemmasi" nomli dasturiy maqolasida "til inson axloqining shakllaridan biri, ehtimolki, eng

muhimidir” degan tezisni ilgari suradi va uningcha, nutqiy faoliyat bo’yicha barcha tadqiqotlar sotsiologiyani ko’zda tutishi lozim, lingvistika esa umumiy madaniyat nazariyasining qismi bo’lib qolishi kerak.

O’qituvchining asosiy quroli bu uning nutqidir. Bilishimizcha, yosh o’qituvchilarning nutqida madaniylik jihatdan ancha-muncha nuqsonlar ko’zga tashlanadi. Xar qanday ta’limning asosiy shakli bu darsdir. Shuning uchun pedagog-psixologlarning nutqi xam alohida yetakchi o’rinni egallaydi. Dars jarayonida turli metodlar qo’llash, o’qituvchi nutqining jarangdorligi ham tildan ustalik bilan foydalana olish bu uning mahorati hisoblanadi.

O’qituvchining ovozi, talaffuzi, diktsiyasi, umuman, tirik nutqi hamisha o’quvchilar, ayniqsa, kichik sinflardagi o’quvchilar uchun o’ziga xos etalon, namuna vazifasini bajaradi. O’qituvchining tirik nutqidagi, kattadir, kichikdir, har qanday nuqson o’quvchi nazaridan chetda qolmaydi, darhol uning diqqatini tortadi. Bunday nuqson o’qituvchi nutqida muqaddim kuzatilsa, o’quvchi o’qituvchidan nohaq bo’lsa-da, ranjigan hollarida mazkur nuqson asosida uni sirtdan kalaka, mazax qilishgacha borishi mumkin. Masalan, o’quvchilar o’zaro ana shunday o’qituvchi haqida gaplashganda, uni mazkur nuqsonli ovoz, talaffuz yoki diktsiya bilan eslashadiki, bu umumiy tarbiya jarayoni uchun ham ijobiy holat emas, albatta.

. O’qituvchining o’quvchilarga bo’lgan muhabbati u pedagogik faoliyat sohasiga kelgan tayyor tuyg’u emas . Bu hushyor mashaqqatli va hayajonli ish . Bu nafaqat “texnologik ko’nikmalar “ ni egallash emas balki o’z shaxsiyatini rivojlantirish usuli . Pedagogik muloqot - o’qituvchining o’quvchilar bilan sinfda va undan tashqarida qulay psixologik muhit yaratishga qaratilgan professional muloqoti. Noto’g’ri pedagogik muloqot qo’rquv , noaniqlik , e’tibor , xotira ishlashining zaiflashishi , nutq dinamikasining buzilishi va natijada maktab o’quvchilarining stereotipik bayonotlarining paydo bo’lishiga olib keladi , chunki ularda mustaqil fikrlash istagi va qobiliyati pasayadi . Pedagog nutqining to’g’rilik , aniqlik , moslik , leksik boylik , ifodalilik va tozalik kabi kommunikativ sifatlari o’qituvchi nutqining madaniyatini belgilaydi . Maqsadga muvofiq pedagogik nutq o’zining mantiqiyligi , ishonchliligi , kuzatuvchanligi bilan xarakterlanadi .Pedagog nutqining o’ziga xosligi bilim , bilimni o’quvchilar tomonidan qabul qilinishi va esda qolishi o’rtasida to’g’ridan - to’g’ri aloqa mavjud.

O’zbek tilshunos olimlaridan R.Qo’ng’urov, E.Begmatov hamda Y.Tojiyevlar nutq madaniyati deb yuritilayotgan hodisaning tilning o’ziga xos jihatlari bilan aloqadorligidan kelib chiqib, uni til hodisasining nomini, aniq nutqiy ko’rinishining

nomi, madaniy nutq haqida kishilar ongidagi aniq me'yoriy tasavvurlar nomi, tilshunoslikning o'rganish obyekti, ilmiy muammoning nomi, nutq madaniyati muammosi bilan shug'ullanadigan tilshunoslik sohasining nomi sifatida talqin etadilar²

Nutqiy etiketni yosh avlodlar ongida shakllantirish jarayonida oila, jamiyat hamda ta'lim maskanlari sezilarli hamda e'tiborga molik ahamiyatga ega. Dastlabki nutqiy ko'nikma hosil etuvchi joy bu so'zsiz oiladir. Oilada kurtak otgan ilk tarbiya va nutqiy odob ko'nikmalari o'zining nishonalarini keyinchalik jamiyat va ta'lim maskanlarida namoyon etadi. Shunday ekan, avvalo, oila davrasida yoshlarga ilk nutq odoblarini o'rgatib borish lozim. Keyingi bosqichlarda yoshlarning nutqiy odobi ustoz va murabbiylar tomonidan tartibga solinadi, ya'ni adabiy til me'yorlari, adabiy til hamda shevalar, ular o'rtasidagi farqlar, badiiy adabiyot bilan tanishuv jarayonlari yuz beradi. Ta'lim jarayoni bilan birgalikda turli tadbirlar hamda badiiy kechalarni tashkillash o'quvchilarda nutqiy etiket, notiqlikni egallash uchun yanada samarali yordam beradi. O'z vaqtida ko'nikmaga aylangan nutqiy madaniyat, tarbiya odobi yosh avlodlarning kelgusidagi kasbiy jarayonlarida muvaffaqiyatga uchrashida ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Kasbiy-pedagogik muloqotning vazifasi — texnologiyani o'zlashtirish bo'lib, unda o'qituvchi iliq munosabatlarni qo'llay oladi, natijadapedagog shaxsi namoyon bo'ladi. Darsda tashabbusni qo'lga olish usullari quyidagilardan iborat:

- sinf bilan aloqani yo'lga qo'yishda zudlik bilan harakat qilish;
 - tashkiliy ishlardan dars jarayonining muhim bosqichiga tezlik bilan o'ta olish;
 - sinfning ijtimoiy-psixologik yakdilligini, «biz» hissini shakllantirish;
 - vaziyatga qarab bolalar bilan muloqot usullarini qo'llash;
 - butun sinf jamoasi bilan yaxlit aloqani tashkillashtirish;
 - latofat, samimiylilik, sofdillikni o'zida shakllantira olish, darsda namoyon qila olish;
 - taqiqlangan pedagogik talablarni kamaytirish, vaziyatga qarab ish tutish; mimika (yuz ifodasi), pantomimika (harakatlar), ko'z bilan ta'sir qilish (noverbal muloqot) ni faol qo'llash;
- o'zaro bir-birini tushunishni his qilish (V.A. Kan — Kalik)³

² X.Qodirova. Nutq madaniyati va aloqa turlari, ularning ta'lim jarayonidagi tutgan o'rni. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi in-academy.uz/index.php/yo

³ M. Maxsudova. Muloqot psixologiyasi. Toshkent-2006.59-bet

O'qituvchi nutqi adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilishda o'quvchiga namuna bo'lishi lozim. Yozma matndagi so'zlarni harflarga ko'ra aynan o'qish ham adabiy talaffuz me'yorlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, o'qidingiz so'z shaklini yozilganday 9ta emas, 8ta tovush tarzida talaffuz qilish me'yor, ya'ni "n+g" ikki tovush emas, balki ng tarzidagi bir tovush⁴

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamidov A. O'qituvchi nutqi madaniyati. Termiz-2013.
2. X.Qodirova. Nutq madaniyati va aloqa turlari, ularning ta'lim jarayonidagi tutgan o'rni. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi in-academy.uz/index.php/yo
3. M. Maxsudova. Muloqot psixologiyasi. Toshkent-2006.59-bet
4. N.Maxmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent-2007. 58-59-bet.
5. Madraximova Zebo. (2023). DEATH GLORY OF THE WRITER. JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING, 2(5), 104–106.
6. Мадрaxимова , З. Ф. (2023). ОБРАЗОВАНИЕ СЛОВ ОТ ТЮРКСКИХ ОСНОВ С ПОМОЩЬЮ РУССКИХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ. Innovative Development in Educational Activities, 2(9), 142–145.
7. Xusanova, M. R. A. (2016). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ-ПРИЗНАК СТИЛИСТИЧЕСКОГО СВОЕОБРАЗИЯ.Актуальные научные исследования в современном мире, (5-1), 125-130.
8. Xolmanova, Z. Ana Sayfa| Hakkımızda| Yayın Kurulu| Yayın İlkeleri| Arşiv| Son Sayı| İletişim| Çıkış Giriş.
9. Madayev, O., Sobirov, A., Xolmanova, Z., Toshmirzayeva, S., Ziyodullayeva, G., & Shamsiyeva, M. O'zbekiston Respublikasi Oliy Va O 'Rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.
10. Xolmanova, Z., & Shamsiyeva, M. Bolada bilingvizmni shakllantirishda ona tilining ahamiyati. O 'ZBEKISTON, 6

⁴ N.Maxmudov. O'qituvchi nutqi madaniyati. Toshkent-2007. 58-59-bet.